द्वितीयः भागः

२. मृद्विनायकः

चित्रं पश्यन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

प्रश्नाः

१. चित्रे के के सन्ति ? ते किं कुर्वन्ति ?
२. चित्रं दृष्ट्वा किम् अवगच्छन्ति ?
३. चित्रं कं विषयं बोधयति ?
४. चित्रे ते किमर्थं विग्रहान् निर्मान्ति ?

उद्देश्यम् - विनायकचतुर्थीमहोत्सवस्य विशेषतायाः ज्ञापनम्। पर्यावरणसंरक्षणविषये छात्राणां जागरणम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः -

१. पाठं पठन्तु । अनवगतानां पदानां, वाक्यानाञ्च अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु ।
२. अनवगतानि पदानि अधिकृत्य मित्रैः सह चर्चां कुर्वन्तु ।
३. अनवगतपदानाम् अर्थान् पदकोशस्य साहाय्येन अवगच्छन्तु ।

(विनायकचतर्थ्याः विशेषताः अधिकृत्य एकस्यां दूरदर्शिन्यां व्याख्यात्री - शास्त्रज्ञयोर्मध्ये प्रचलिता चर्चा ।)

व्याख्यात्री - सम्प्रति अस्माकं दूरदर्शनप्रसारकेन्द्रे आचार्य शिवराममहोदयः समुपस्थितः । असौ तिरुपतिक्षेत्रस्थायां संस्कृतकलाशालायां विज्ञानं - संस्कृतम् इत्यस्य विभागस्य अध्यक्षः अस्ति । सम्प्रति अयं महोदयः गणेशचतुर्थ्याः वैज्ञानिकता इत्यस्मिन् विषये अमूल्यानंशान् वक्तुम् उपस्थितः अस्ति । ''स्वागतम् । नमस्ते महोदय !'' ।

आचार्यः - नमो नमः । प्रथमं सर्वेभ्यः ''विनायकचतुर्थी-शुभाकाङ्क्षाः ।''

व्याख्यात्री - भारतदेशे जनाः गणेशचतुर्थीपर्वदिनं सामूहिकतया कदा आरभ्य आचरन्तः सन्ति ?

आचार्यः - जनाः पर्वदिनमिदं वैदिककालादारभ्यैव आचरन्तः सन्ति ।

व्याख्यात्री - वीथीषु सामूहिकतया गणेशोत्सवस्य आचरणं कदा आरभ्य प्रचलति ?

आचार्यः - १८९३ संवत्सरे बालगङ्गाधरतिलकमहोदयः एतादृशस्य सामूहिकगणेशोत्सवस्य आरम्भं कृतवान् ।

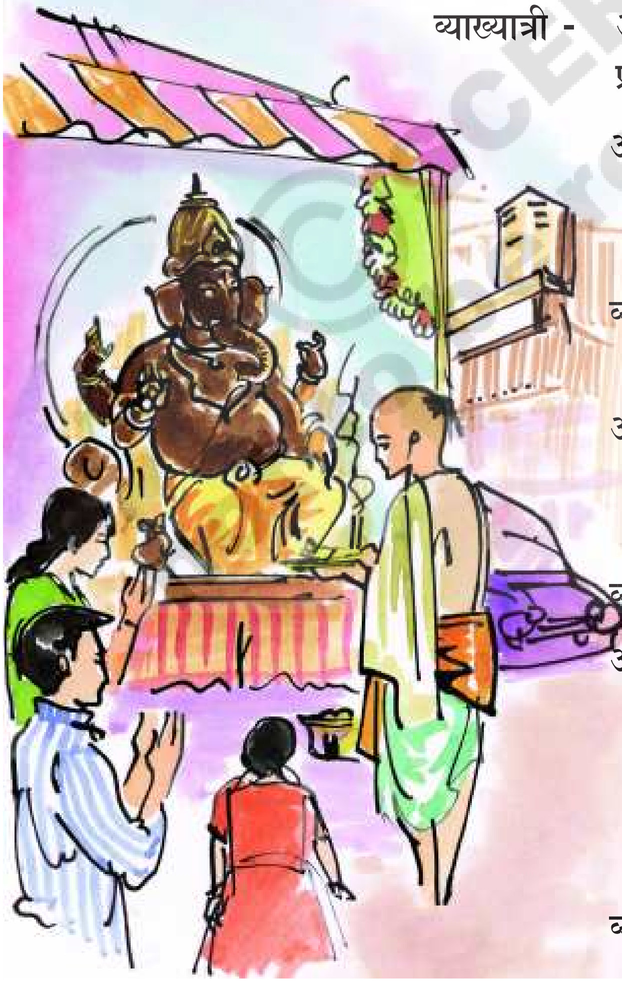

व्याख्यात्री - अर्थात् तिलकमहोदयः एतेषाम् उत्सवानां स्फूर्ति-प्रदाता खलु !

आचार्यः - आम्, तदा आरभ्य जनाः अपि वीथीषु गणेशप्रतिमां संस्थाप्य विशेषरूपेण पूजाः आरब्धवन्तः ।

व्याख्यात्री - गणेशोत्सवाचरणे वैज्ञानिकता अस्तीति वदन्ति । किमिदं सत्यम् ?

आचार्यः - आम्,अस्माकं भारतीयोत्सवेषु सर्वेषु वैज्ञानिकता अस्त्येव । विशिष्य गणेशोत्सवे ....।

व्याख्यात्री - गणेशोत्सवाचरणे वैज्ञानिकता का ?

आचार्यः - उत्सवेऽस्मिन् गणेशप्रीतिकराणि एकविंशतिविधानि पत्राणि पूजनाय आनयन्ति । तानि पत्राणि वृक्षेभ्यः सम्पादयन्ति । आयुर्वेदानुसारं तेषां प्रभावः महान् अस्ति ।

व्याख्यात्री - एकविंशतिपत्रैः पूजनेन किं प्रयोजनं सिद्ध्यति ?

आचार्यः - पत्राणाम् आनयनसमये पूजासमये च स्पर्शनम्, आघ्राणं च भवति । जले तेषां निमज्जनेन जलमपि शुध्दं भवति । यतः तानि दिव्यौषधरूपाणि ।

व्याख्यात्री - उत्तमम् । किन्तु गणेशप्रतिमानां निमज्जनेन तदेव जलं कलुषितं भवति खलु !

आचार्यः - सत्यम् । यत्र रसायनवर्णयुक्तप्रतिमानां निर्यासमृदा (प्लास्टर् आफ् पारिस्) द्वारा निर्मितानां प्रतिमानां निमज्जनेन जलं प्रदूषितं भवति । तादृश्यः वर्णप्रतिमाः न क्रेतव्याः । मृत्तिकया निर्मिताः गणेशप्रतिमाः एव क्रेतव्याः ।

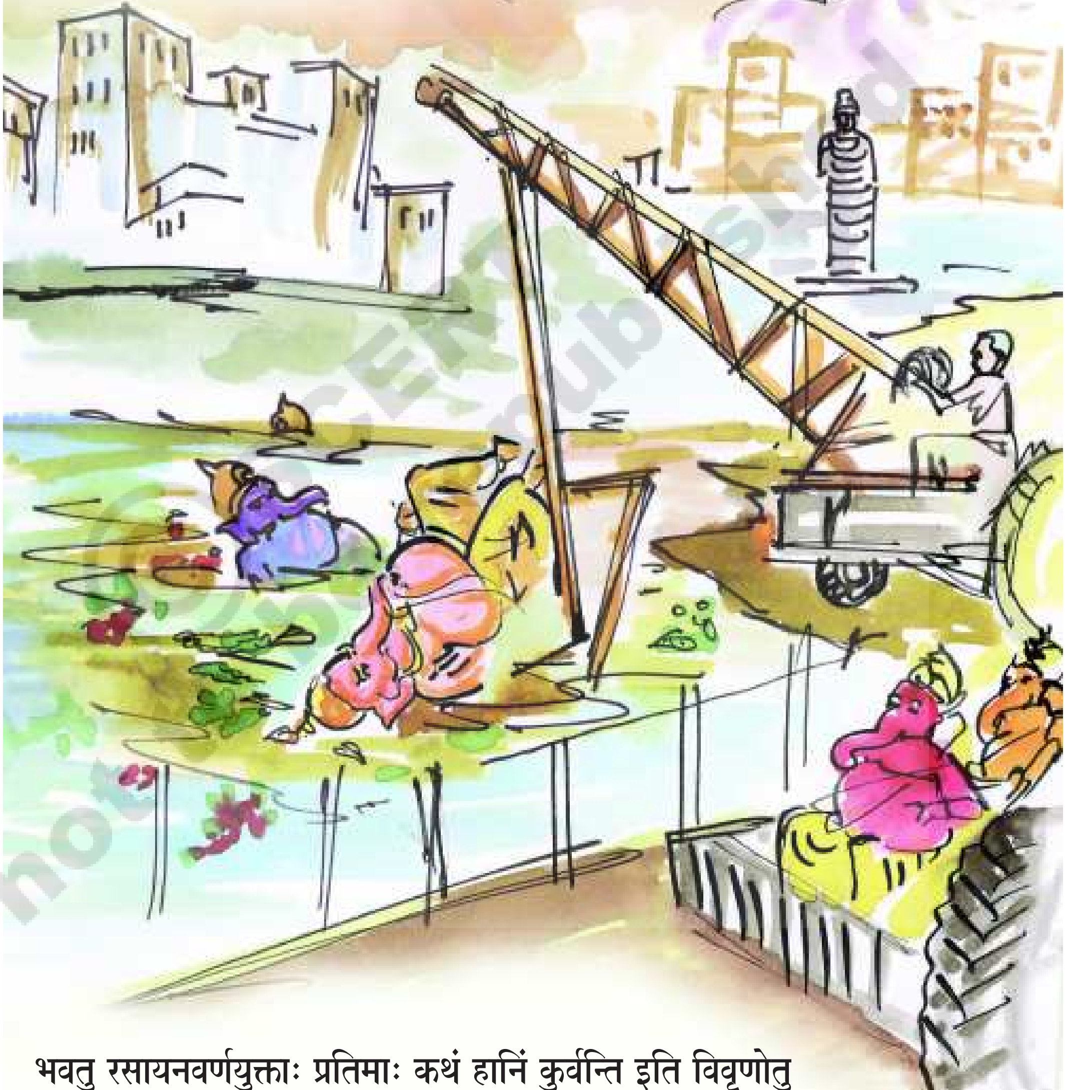

व्याख्यात्री - भवतु रसायनवर्णयुक्ताः प्रतिमाः कथं हानिं कुर्वन्ति इति विवृणोतु महोदय !

आचार्यः - रसायनवर्णाः नाम विविधरसायनैः विनिर्मिताः वर्णाः । तेषां कारणेन विविधाः चर्मरोगाः, नेत्रदोषाः, हृद्रोगाश्च सम्भवन्तीति बहुधा निरूपितमस्ति ।

व्याख्यात्री - तर्हि मृद्विनायके के गुणाः सन्ति ?

आचार्यः - हरिद्रया, सिन्धूरेण, चन्दनेन, एकविंशतिपत्रैश्च अलङ्कृतः पूजितश्च मृद्विनायकः जलम् औषधमयं करोति, परिसरान् शुध्दान् करोति ।

व्याख्यात्री - अन्ततो गत्वा वयं सर्वे मृद्विनायकः एव श्रेष्ठः, सर्वत्र सर्वैरपि स एव स्थापनीयः पूजनीयश्च भवतीति ज्ञातवन्तः । एवम् अस्माकं प्रसारकेन्द्रमागत्य ''गणेशचतुर्थी - वैज्ञानिकता'' इत्यस्मिन् कार्यक्रमे स्वस्य अमूल्यसमयं प्रदाय, परिशोधितान् शास्त्रीयविषयान् च उक्तवते आचार्य शिवराममहोदयाय हार्दिकधन्यवादाः, ''गणेशचतुर्थीपर्वदिनशुभाशयाश्च'' ।

आचार्यः - धन्यवादः । अन्ते सर्वेभ्योऽपि लघुविज्ञापनमेकमस्ति यत् ''काश्चन स्वच्छन्दसंस्थाः मृद्विनायकमेव समर्थयन्ति, तस्य प्रचारं च कुर्वन्ति । सर्वकारः अपि प्रचारं कुर्वन्नस्ति ।अतः प्रसारकेन्द्राणि, वार्तापत्रिकाश्च मृद्विनायकपूजनविषये प्रचारं कुर्वन्तु'' इति प्रार्थये.... ।

''मृद्विनायकमर्चामिम्न पर्यावरणं रक्षाम''।
''मृद्गणेशपूजनं प्राणिकोटिरक्षणम् ।।''

द्वावपि मिलित्वा - ''जय गणेश ! जय गणेश !''
सर्वेभ्योऽपि ''गणेशचतुर्थीशुभाशयाः''

'' तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ।।''

।। भगवद्गीता १६-२४ ।।

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगाहनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. शृण्वन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

१. भारतीयाः उत्सवानां द्वारा किं जानन्ति ?

२. तिलकमहोदयः किमर्थम् गणेशोत्सवान् आरब्धवान् ?

३. पाठानुसारं पर्यावरणप्रदूषणस्य कारणं किमस्ति ?

४. मृद्विनायकस्थापनेन के लाभाः सन्ति ?

५. आगामिविनायकचतुर्थ्यां भवतां गृहपरिसरे कीदृशं विनायकं स्थापयन्ति ? कारणं वदन्तु ।

आ. पठन्तु, अवगच्छन्तु, व्यक्तीकुर्वन्तु

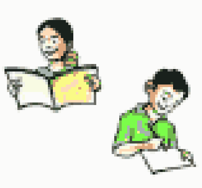

१. पाठेऽस्मिन् विशिष्टपदानाम् अधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु ।

२. पाठं पठित्वा पाठे स्थितानि प्रश्नार्थकवाक्यानि एकत्र लिखन्तु ।

३. अधः दत्तम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

संस्कृतभाषा विश्वे भारते च अतिप्राचीनकालादारभ्य व्यवहारे आसीत् ।

भारतीयसंस्कृतिः संस्कृतभाषया संरचिता अस्ति । एषा प्राचीनसंस्कृतग्रन्थेषु संरक्षिता अस्ति । सा अद्यापि विश्वमानवकल्याणाय मार्गदर्शिका अस्ति । अतः उक्तं ''भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा'' इति ।

अ. भारतीयसंस्कृतिः कस्यां भाषायां उपलभ्यते ?

आ. संस्कृतभाषा कस्य मार्गदर्शिनी ?

इ. अनुच्छेदस्य शीर्षिकां सूचयन्तु ।

ई. का भाषा बहोः कालात् भारतदेशे व्यवहारे अस्ति ?

४. पाठं पठित्वा प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

अ. उत्सवैः किं साधयितुं शक्यते इति तिलकमहोदयः उक्तवान् ?

आ. अधुना सर्वत्र कीदृशान् गणेशविग्रहान् स्थापयन्ति ?

इ. जलम् औषधमयं कथं भवति ?

ई. विनायकोत्सवे निर्यासमृद्विग्रहैः पर्यावरणप्रदूषणं कथं भवति ?

©SCERT not to be republished

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. स्वीयरचना

१. कैः पदार्थैः विनायकप्रतिमाः निर्मातुं शक्नुमः ?

२. भवन्तः भवतां परिसरेषु मृद्विनायकस्य विषये कीदृशं प्रचारं दृष्टवन्तः ?

३. मृद्विनायकं विना इतोऽपि कीदृशाः विग्रहाः पर्यावरणाय हितकराः भवन्ति ?

४. विनायकविग्रहाणां निमज्जनं कुत्र कुत्र कुर्वन्ति ?

५. एतस्य पाठस्य विषये भवतः अभिप्रायः कः ?

आ. सर्जनात्मकव्यक्तीकरणम्

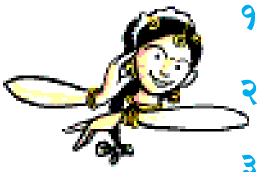

१. सहजपदार्थैः विनायकस्य प्रतिमां स्वयं निर्माय आनयन्तु ।

२. पर्यावरणदूषणं कैः कैः कारणैः भवतीति पट्टिकां लिखन्तु ।

३. ''मृद्विनायकमर्चाम - पर्यावरणं रक्षाम'' एतादृशानि ध्येयवाक्यानि रचयन्तु ।

४. अधः दत्तानि वाक्यानि संस्कृतेन अनुवदन्तु ।

अ. రంగులను ఉపయోగించడం ఆరోగ్యానికి హానికరం.

आ. పండుగలు భారతీయసంస్కృతికి ఆధారాలు.

इ. నాకు ఇష్టమైన పండుగ వినాయకచవితి.

ई. పర్యావరణ సంరక్షణకోసం అందరూ కృషి చెయ్యాలి.

उ. మనం ఎల్లప్పుడు మంచి పనులనే చేద్దాం.

इ. प्रशंसा

१. मृद्विनायकस्य पूजां कुर्वतः जनान् भवान् कथम् अभिनन्दति ?

२. भवतः सुहृदः पर्यावरणपरिक्षणार्थम् एकां योजनां कृतवन्तः । तदा भवान् किं करोति ?

© SCERT not to be republished

III. भाषांशाः

अ. पदजालाभिवृध्दिः

१. मृत्तिकया किं किं निर्मातुं शक्यते इति रिक्तस्थानेषु लिखन्तु ।

मृत्तिकया — १............. — निर्मातुं शक्यते ।
मृत्तिकया — २............. — निर्मातुं शक्यते ।
मृत्तिकया — ३............. — निर्मातुं शक्यते ।
मृत्तिकया — ४............. — निर्मातुं शक्यते ।

२. अधः दत्तानां पदार्थानां नामानि पाठात् चित्वा लिखन्तु । तानि उपयुज्य वाक्यानि लिखन्तु

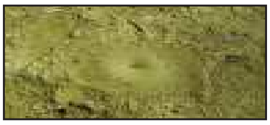
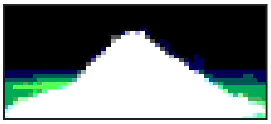

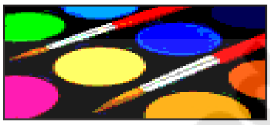

१. ....
२. ....
३. ....
४. ....
५. ....

३. किं वस्तु केन निर्मीयते इति ज्ञात्वा ' ✓ ' चिह्नेन अङ्कयन्तु ।

वस्तु	कागदेन	पाषाणेन	सुधया	मृत्तिकया	वृक्षेण	रसायनैः	प्लास्तिकेन	लोहेन
आयुर्वेदौषधम्								
अलोपति-औषधम्								
पुस्तकम्								
अङ्कनी								
द्रोणी								
जलकूपी								
आसन्दः								
इष्टकाः								

© SCERT not to be republished

४. कोष्ठके त्रिविधानि पदानि सन्ति । तानि क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् प्रत्ययान्तानीति ज्ञात्वा, उचिते कोष्ठके लिखन्तु ।

लेखितुम्, उत्थाय, पठित्वा, कर्तुम्, कृत्वा, नीत्वा, गन्तुम्, प्रक्षाल्य, चलितुम्, धावितुम्, नत्वा, आनीय, हत्वा, आदाय, भवितुम्, लिखित्वा, श्रोतुम्

क्त्वा	तुमन्	ल्यप्

५. एकैकस्मात् कोष्ठकात् एकं पदं चित्वा वाक्यानि रचयन्तु ।

१. .... ।

२. .... ।

३. .... ।

© SCERT not to be republished

आ. व्याकरणांशाः

१. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । रेखाङ्कितानि पदानि अवगच्छन्तु ।

अ. देवेषु विनायकः आदिपूज्यः । अर्थात् प्रथमः देवः ।

आ. धावनप्रतियोगितायां रमेशः द्वितीयं स्थानं प्राप्तवान् ।

इ. अहं पञ्चमपाठस्थान् अभ्यासान् करोमि ।

उपरि रेखाङ्कितानां पदानां पूरणप्रत्ययान्तानि इति व्यवहारः । एतादृशानि पदानि संङ्ख्याभिः स्थानं बोधयन्ति ।

२. चित्राणि पश्यन्तु । तत्र सङ्ख्या अपि अस्ति । सा सङ्ख्या वार्षिकपरीक्षायां तेषां स्थानानि सूचयति । सङ्ख्यायाः आधारेण चित्रगतस्य स्थानं सूचयन्तु ।

१

प्रवीणः

२

नन्दिनी

६

कल्याणी

७

अनन्तः

३

बृन्दावनी

४

अभिरामः

१०

श्वेता

८

प्रद्युम्नः

२

गौतमः

७

नन्दकिशोरः

३. अधः दत्तानि सन्धिपदानि पठन्तु । विवरणम् अवगच्छन्तु ।

उदा - प्रत्यकेम् = प्रति + एकम् (इ + ए = ये) (इ = य्)
मध्वरिः = मधु + अरिः (उ + अ = व) (उ = व्)
मात्रंशः = मातृ + अंशः (ऋ + अं = रं) (ऋ = र्)

उपरितनेषु उदाहरणेषु इ, उ, ऋ इति वर्णानां स्थाने य, व, र इति वर्णाः आगताः सन्ति ।

एतानि यणादेशसन्धियुक्तानि पदानि ।

इ, ई, उ, ऊ, ऋ ,ॠ इत्येतेभ्यः वर्णेभ्यः असवर्णे अचि परे तेषां स्थाने क्रमेण य, व, र इत्येते वर्णाः आदेशाः भवन्ति ।

अयं यणादेशसन्धिः इति उच्यते ।

४. अधः दत्तानां सन्धिपदानां विभजनं कुर्वन्तु ।

अ. अत्यन्तम् = ... + ...
आ. वृष्ट्यर्थम् = ... + ...
इ. शास्त्रेष्वभिज्ञः = ... + ...
ई. दध्योदनम् = ... + ...
उ. धात्रंशः = ... + ...
ऊ. सर्वेष्वयम् = ... + ...

©SCERT not to be republished

४. अधः दत्तानां सन्धिपदानां योजनं कुर्वन्तु ।

अ. इति + उवाच = ...

आ. अति + अधिकम् = ...

इ. बहु + अन्तरम् = ...

ई. वधू + आगमनम् = ...

उ. पितृ + अंशः = ...

ऊ. मातृ + आगमनम् = ...

५. उदाहरणानुसारम् अधः दत्तानां समासपदानां विग्रहवाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - विनायकोत्सवः - विनायकस्य उत्सवः

अ. जनकात्मजा -

आ. गृहशोभा -

इ. सङ्गीतमाधुर्यम् -

ई. पवनतनयः -

उ. संस्कृतपुस्तकम् -

© SCERT not to be republished

IV. परियोजनाकार्यम्

१. विविधानां विग्रहाणां निर्माणस्थानं गत्वा तत्रत्याः निर्मातारः कैः पदार्थैः विग्रहं निर्मान्ति ? कथं निर्मान्ति ? इत्यादिकं ज्ञात्वा निवेदिकां विलिख्य आनयन्तु, कक्ष्यायां श्रावयन्तु ।

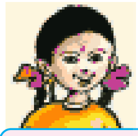

स्वीयमूल्याङ्कनम्

१.	विनायकमहोत्सवस्य महत्त्वं विज्ञापयितुं शक्नोमि ।	आम् / न
२.	पाठम् धारालतया पठितुं, पाठे विशिष्टपदानि अभिज्ञातुं च शक्नोमि ।	आम् / न
३.	पाठ्यांशविषये मम अभिप्रायं स्वीयवाक्यैः लेखितुं शक्नोमि ।	आम् / न
४.	मृद्विनायकं संस्थाप्य ''पर्यावरणं रक्षणीयमिति'' सर्वान् सूचयितुं शक्नोमि ।	आम् / न

नास्ति सत्यसमं व्रतम् ।